

INGEBORG LÖFGREN

"VAR SAM-VETTET FINNS"

TFL 2023:4

DOI: <https://doi.org/10.54797/tfl.v53i4.18535>

ISSN: 2001-094X

– Forskningsartikel –

Copyright © 2024 Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons CC-BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Inledning

Sara Lidman (1923–2004) är en av de mest hyllade och uppburna svenska författarna under den senare hälften av 1900-talet. Alla hennes böcker är dock inte, och har inte varit, lika firade. I Lina Sjöbergs avhandling *Genesis och Jernet. Ett möte mellan Sara Lidmans Jernbaneepos och bibelns berättelser* (2006), finns ett avsnitt betitlat ”Människan i det hela”. Där beskriver Sjöberg träffande dubbelheten som Sara Lidmans författarskap ofta mötte i offentlighetens reception av hennes texter:

För romanerna har hon [Lidman] med några få undantag blivit höjd till skyarna som den främsta eller en av de främsta modernistiska prosaisterna och språkförnyarna i Sverige. [...] Men den offentliga bilden av Sara Lidman har också en annan sida. [...] För klippböckerna och debattartiklarna har hon mottagit ljumma eller avfärdande recensioner och reaktioner. Hon skälldes för kommunism och kompromisslöshet. När hon ”återvändande” till romangenren efter tio års debatterande återkom lovprisningarna.¹

”Återvändandet” som Sjöberg nämner avser publiceringen av *Lifsens rot* (1996). Denna roman tar vid efter den femte romanen, *Järnkronan* (1985) i Lidmans *magnum opus* – den sju romaner långa sviten – *Jernbanan* (1977–1999), som handlar om moderniseringen och kolonisering av Norrland under några decennier i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.² Sjöberg påpekar mycket riktigt att denna uppdelning mellan romaner å ena sidan, och debattartiklar och klippböcker å den andra, är tämligen problematisk i Sara Lidmans fall. Detta eftersom ”allt hon skriver har språket och ärendet gemensamt. Det är slagfärdigt och poetiskt och handlar nästan alltid om samma sak: människorna.”³ Vi har alltså mycket att vinna på att

läsa Lidmans olika texter i ljuset av varandra. Ser vi till den skönlitterära produktionen, från debuten 1953 med dundersuccén *Tjärdalen*, där Lidman skriver på litterärt modifierad västerbottnisk dialekt, till Afrika-romanerna, *Jag och min son* (1961/1963) och *Med fem diamanter* (1964), till de dokumentära böckerna *Samtal i Hanoi* (1966) och *Gruva* (1968) och sedan åter till *Jernbanan* som inleds med *Din tjänare hör* (1977), så skriver Lidman visserligen poetiskt men också politiskt. Det är människor som utsätts för orättvisa, människor i marginalen, människor som är intrasslade i koloniala, rasistiska, ekonomiska och könsmissiga strukturer och som kämpar för sitt livs mening och värdighet som tecknas av hennes penna. Men om romanerna är politiska, så är de politiska artiklarna i sin tur poetiska. Att Lidmans språkbruk alltid är poetiskt, oavsett genre, konstaterar redan Birgitta Holm i *Sara – i liv och text* (1998):

Av de huvudgenrer som brukar ställas upp har Sara Lidman ägnat sig åt roman, novell, epos, dramatik, tal, polemik, debatt. Per definition prosa, men hos Sara Lidman är prosan poesi – som många har iakttagit är hennes språk i samtliga genrer i grunden poesi.⁴

Att den poetiska stilen och det grundläggande ärendet mer eller mindre förblir desamma i såväl debattartikel som roman är en viktig utgångspunkt för mig i denna artikel som handlar om *var* – alltså i vilka slags texter – vi hittar ordet ”sam-vett” i Sara Lidmans författarskap. Sam-vettet är, som Annelie Bränström-Öhman konstaterat, ett begrepp som börjar ta form vid mitten-slutet av 1970-talet i samband med arbetet med *Jernbanan*.⁵ Bränström-Öhman är också den första att tala om en sam-vetts-filosofi, något jag byggt vidare på i min tidigare forskning. Både jag och Bränström-Öhman ser sam-vettet som ett viktigt nyckelbegrepp till Lidmans författarskap, relevant att beakta i tolkningen av hennes texter även där ordet inte explicit förekommer.⁶ Anna Salomonsson använder sam-vetts-ordet som lins för att beskriva den häxliknande farmor Anna i den tidiga romanen *Hjortronlandet* (1955) som alltså skrevs omkring tjugo år innan Lidman uppfunnit ordet.⁷ Lisa Grahn har i sin avhandling *Jernbanans mödrar. Moderskap och berättande i Sara Lidmans Jernbaneepos* (2022) nyligen visat hur sam-vetts-tanken är central

för moderstematiken och för ifrågasättandet av en patriarkal ordning i hela Jernbanesviten.

Men var hittar vi egentligen sam-vetts-ordet i Lidmans publicerade textproduktion?⁸ Detta har tidigare inte undersökts genomgående. Ordet förekommer inte särskilt ofta, men intressant nog återfinns det främst i texter som *inte* är romaner. Egentligen förekommer det bara i en enda roman, *Järnkronan*. Som jag har påpekat i en tidigare artikel är det dock den fiktiva karaktären Didriks förståelse av detta ord, inte nödvändigtvis Lidmans egen, man får ta del av där.⁹ Lidman definierar heller aldrig sitt ord ”sam-vett”. Ordet används dock i åtminstone sex andra texter av Lidman av vilka de flesta, om inte alla, är samlade i klippboken *och trädet svarade* (1988). Ordet förekommer alltså främst i de slags texter som enligt Sjöberg först fick ”ljumma eller avfärdande” recensioner.¹⁰ I dessa texter, som har betydligt tydligare moraliska och politiska budskap än romanerna, är det Lidman själv som använder ordet sam-vett. Borde då inte dessa förekomster vara desto viktigare att uppmärksamma, eftersom ordet här inte filtreras genom en fiktiv karaktärs medvetande? Hittills är det dock främst sam-vettet i *Järnkronan*, samt i förordet till *och trädet svarade* som forskningen fokuserat.¹¹

Detta för oss till de frågor som denna artikel ämnar besvara: Var hittar vi egentligen sam-vettet i Lidmans publicerade textproduktion? Vad gör sam-vetts-begreppet i dessa texter, vad är dess uppdrag och mening? Har genre någon betydelse för förståelsen av sam-vettets innebörd och funktion i författarskapet som helhet? I synnerhet: vad villkorar möjligheten att projicera sam-vettet, som ju främst förekommer i artiklar Lidman skrev om samtida frågor, som en tolkningslins för romanerna?

I det följande besvarar jag dessa frågor genom att, i linje med det tillvägagångssätt Toril Moi anbefaller i *Revolution of the Ordinary* (2017), se till de konkreta *användningarna* av sam-vetts-ordet i Lidmans texter, snarare än att försöka fastställa dess mening utifrån någon särskild teori.¹² Moi skiljer ut det hon kallar ”läsning” när hon diskuterar litteraturvetenskaplig metod och skriver: ”In my view, literary criticism – by which I mean what we now call ’reading’ – doesn’t have anything we can plausibly call competing methods”.¹³ Medan det finns metoder inom litteraturvetenskapen så ser Moi inte *läsande*

– det jag med Gadamer skulle kalla *tolkning* – i sig som en *metod*. Man skulle kunna säga att jag närläser vad *Lidman själv* skriver om sam-vettet och om sin genresyn, om man tog bort de nykritiska konnotationer ”närläsning” har. Men vad skulle man då egentligen ha sagt mer än att jag tolkar särskilda textpassager noggrant utifrån mina forskningsfrågor? Mitt förfaringssätt kommer att vara att tolka användandet av sam-vettet i dess direkta kontexter och ta fasta på de besläktade men skilda betydelseordet får i dessa sammanhang.¹⁴

Didriks sam-vett och Granens

Den ena av de två användningar av sam-vetts-ordet som ägnats allra mest uppmärksamhet i forskningen är den passage i romanen *Järnkronan*, där Didrik Mårtensson föreställer sig ”ett sam-vett” i fängelset i Stockholm. Den andra användningen finner vi i förordet till *och trädet svarade* som publicerades tre år senare, 1988. Förordet är betitlat ”Före ordet” och i denna text återberättar Lidman hur hon som liten blir förälskad i en gran. Det är knappast märkligt att dessa textpartier ådragit sig uppmärksamhet då de är oerhört rika och suggestiva. Lyssna bara på hur det låter när Didrik sitter i fängelset och sam-vetts-tanker dyker upp:

Fruktan som han upplevat vid några tillfällen i barndomen att det fanns ett sam-vett i naturen som höll ihop allt, att träd, vatten, myra björn ekorre kråka och sork alla visste om varandra? ständigt hälsade till varandra i ett oupphörligt godkännande utan grymhet och utan nåd.

Att det fanns ett sam-vett?

Att varje enskild varelse löd en lag som utgick från det hela? Att allt levande höll ihop – genom tusen strider och smekningar
att människan kunde bli delaktig i detta sam-vett om hon ville leva som ett djur eller ett träd, om hon ville uppöva de sinnen som förnekades från pottans år och genom konfirmation och exercis, vigsel och lagfarter. Det kostade bara orden. Bara modersmålet.¹⁵

Lika fängslande som denna scen är passagen i ”Före ordet” i vilken Lidman berättar om en alldeles särskild Gran som hon träffade som liten flicka:

Ju längre jag stod där dess mer visste Granen, dess mer var han villig att inviga mig i

det fanns ögonblick när jag anade att Granen visste Det Hela, vad Alltihopet handlade om

att det fanns en fråga som i sig rymde svaret
men det var utan ord, och det var hemligt
och trots att denna yttersta kännedom var lockande
var det detta villkor jag skyggade för: ordlösheten. [---]
Jag hade att välja mellan Granens sam-vett
att låta mig förträdas
eller att lära mig alfabetet
och bli som folk.¹⁶

I båda dessa scener ser vi hur en person ställs inför ett sam-vett som håller samman naturens liv: en gemenskap och delad kunskap om "Det Hela". Mot denna naturens kännedom ställs den gemenskap människan har i kraft av sitt språk. I båda fallen tycks också sam-vettstanken dykt upp i barndomen; Didrik minns sin barnsdomsrädsla, Lidman återberättar flickfrestelsen att förgranas. Ingen av dem väljer slutligen detta naturens sam-vett: "Precis som Sara-flickan invid Granen tvingar han [Didrik] sig dock att syna insatsen [...] [o]ch han avstår."¹⁷ Didrik återvänder till språket och människorna, Lidman börjar skolan och lär sig bokstäver.

För Didrik framträder sam-vettet som både lockande och skrämmande. Instängd i fångelset kontrasterar han det mot det mänskliga *samvetet*:

Samvetet var en hammare på ytan. Men sam-vettet, detta ordlösa, lugna hjärta som godtog att en människa omkom som när en uttjänt hudflaga tvättas bort – samma hjärta som med rasande feber kunde rädda en annan från allmän blodförgiftning.¹⁸

Jag har tidigare hävdad att det sam-vett Didrik föreställer sig är ett *falskt* sam-vett, en filosofisk fantasi och flykt undan samvetets börda.¹⁹ Sjöberg skriver något besläktat:

Samvetet är en känsla intimt förknippad med skulden. Samvettet handlar om allts samhörighet med allt, att inget är sär-skilt, enastående och oberoende. Man kan lätt konstatera att det inte är Didriks livshållning som uttrycks genom samvettet, han som vill vara just enastående och oberoende.²⁰

Jag tycker fortfarande att det ligger en hel del i den läsningen. Att det sker ett självbedrägeri i Didriks tankar om samvetet tycks riktigt: Didrik må *tänka* att samvetet är ”en hammare på ytan” – men det är just precis den hammaren som håller på att slå honom och hans förstånd i bitar där i fängelsecellen! Didrik försöker förvisso förminska, och på så vis förbigå, sitt samvete via jämförelsen med samvettet.²¹ Men måste detta betyda att det sam-vett Didrik föreställer sig är *falskt*, eller på något vis i konflikt med Lidmans övriga tankar om sam-vettet? Är det inte snarare så att vi i denna vackra och hisnande scen får se något vidunderligt som det ska till en Sara Lidman för att göra trovärdigt: hur självbedrägeriet rörande skulden, hur flykten undan samvetets börda, bidrar till att långsiktigt rädda Didriks förstånd och bevara hans verkliga oskuld? För när *mannen* Didrik hotas av total förkrosselse under samvetets hammarslag, viftar *fölet* Didrik bort desamma som vore de intet mer än en ovidkommande myggsvärms pockande. Hustrun Anna-Stava kallar honom hemligen för ett ”föl” (liksom hon är hans ”trana”) och när han sitter på fästning sänder hon sina tankar till honom: ”Didrik du min levnads föl, lev hördu! kasta med huvudet... var som du är... låt ingen tukta dig...”²² Didrik överlever förvisningen i fängelset och återföds till bygemenskapen efter nio månader, just lagom till att under färden längs med järnbanan, på väg hem till Lillvattnet, genom tågfonstret bevittna hur ett föl föds.²³ Antyder detta inte att det är sam-vettet som, med sin ”rasande feber”, tillfälligt sätter Didriks språk och samvete ur spel i fängelset just för att rädda honom från den själsliga blodförgiftning som ett helhjärtat axlande av skulden skulle innebära?²⁴ Är det inte fölets livshunger bortom ont och gott som häver honom upp, får honom att dra luft, när det plågade samvetet suger honom djupare ner i själens myrmark av skuld och vanära?²⁵

Sam-vettets variationsrikedom

Vad som också är intressant i *Järnkronan* är antydning om att det kan finnas *flera* olika slags sam-vett.²⁶ Didrik tänker att "[o]m han förhärdat sig både mot det vilda och församlingens kropp hemma i Lillvattnet kunde han inte ge bort sig åt fästningen, öppna sig för dess sam-vett."²⁷ Fängelset har alltså ett slags sam-vett, byn ett annat. Enligt Didrik finns "en motsvarighet i de bofastas värld till de vildas sam-vett. Ett sätt att *orda* där språket inte meddelade tankar utan bara förstärkte samvaron, inte olikt husdjurens sätt att stångas eller slickas."²⁸ Detta mänskliga "tama" *by-sam-vett* ger sig till känna på följande vis:

Talesätt, gamla skämt, predikoslammer, ramsor, där talande och svarande knappt märkte vad som sades utan där rösten var det avgörande, och minspelet. Ett bygdemål där uttrycken var aningslösa – och på ett annat sätt idel aning, lyssnande lydnad efter en lag tusentals mil och år bortom länsman och Luther.²⁹

I detta by-sam-vett ryms något icke-diskursivt i *språkbruket*. Talesätt, skämt, ramsor, där det viktiga inte är det semantiska innehållet, utan där betydelsen ligger i tonen, minerna, sättet att samvara. By-sam-vettet binder ihop människorna till en gemenskap och meningsfullhet, inte bortom orden men under, mellan, genom dem. Detta by-sam-vett känner vi igen under annat namn från Lidmans tredje roman, *Regnspiran* (1958), nämligen som "byanden".³⁰

Det tycks således finnas flera slags sam-vett och deras relation till språket och människoskapet varierar mellan Lidmans olika texter. Detta antyds även mot slutet av "Före ordet" när Lidman reflekterar över sin författartillblivelse:

Att tänka med ord är ett oändligt nöje
att ut-grunda, upp-väcka, in-ringa, an-slä, över-tyga, in-fånga, fast-slå, betyg-sätta, ute-sluta, inne-stänga, av-göra, be-stämman, av-rätta, upp-rätta, samman-fatta, be-tyga
samt
att med rytmen och/eller allitterationen smyga in undringar som
"det inte finns ord för".

En författare kan vara missnöjd med stora delar av vad han/hon publicerat
och ändå känna denna utmaning från *bokstävlarna* som oavvislig, livet ut.

Och men trots att Granen dog till svar på min förnekelse
blir jag mer och mer övertygad om att han tänker på mig – via all världens träd. För långt innan jag hade läst mig till skogens betydelse för allt liv på jorden
sökte mig skogen på andra sätt. Först i språket. Alla mina självskrivna bilder härstammade ur träd
– från roten ut i blana –
senare som en fasa inför kalhuggning och förgiftning
till syskonkänslan inför en åldring eller ett barn i Kenya, Transvaal eller Vietnam som pekar på ett särskilt träd och viskar: det där trädet är heligt.

Jag skulle förmodligen ha träffat samma val igen om jag fått leva om mitt liv. Men när jag möter ett autistiskt barn ser jag ett annat val som kunde ha varit mitt, anar jag att ett sam-vett finns som inte tål bokstävlarnas slutsatser.³¹

Lidman beskriver här hur författarskapet är ett svar på den ”utmaning” vilken det som ”det inte finns ord för” utgör för henne. Hennes uppgift är att försöka hitta *de rätta orden* just för detta ordlösa.³² Att anta den utmaningen tycks vara något som både ger ”oändligt nöje” och något hon aldrig blir färdig med (hon antyder ett återkommande missnöje med resultatet). Granens sam-vett krävde ett avläggande av språket som hon inte kunde underställa sig. Men här, i själva texten ”Före ordet”, uppstår ju Granens sam-vett på nytt i författarens ordmylla. I denna text gör hon just detta: smyger in undringar ”det inte finns ord för” genom sin berättelse om Granens ordlösa sam-vett. Härvid menar jag att vi kan se ytterligare en variant av ett sam-vett i bruk: ett *litterärt sam-vett*. Författaren erbjuder oss att dela hennes sätt att tänka i och om ord, i och om litteratur. Vi får ta del av hennes *poetik*, veta och känna *med* henne hur hon föreställer sig att ord och värld, granar och litteratur, hänger samman och bildar en meningsfullhet.

I citatet lyfts dock ett annat mänskligt sam-vett fram som i det närmaste är litteratur-sam-vettets motsats: ”när jag möter ett autistiskt barn ser jag ett annat val som kunde ha varit mitt, anar jag att ett sam-vett finns som inte tål bokstävlarnas slutsatser”, skriver Lidman. Här påminns vi om att inte alla människor är, eller kan vara, en del av språkets gemenskap. Det finns mänsklig tillvaro och samvaro som inte framlevs i eller genom ordande – inte ens genom sådant bya-sam-vett där det väsentliga i ordandet försiggår mellan raderna, i miner och tonlägen. Lidman gör här rum för en meningsfullhet, kärlek, och samhörighet hos människor som uppstår innan, eller bortom, språkets domän.

Sam-vett eller con-science? Världssamvetet och människans syskonskap

När finner vi sam-vettet i tryck för första gången? Svaret beror på vilket kriterium för sam-vettets identitet vi antar. Förutom i *Järnkronan* förekommer sam-vettet i en annan text publicerad samma år. I antologin *Bröd men också rosor* (1985) finner vi Lidmans essä ”Från Amos till Asturias – några tankar om rättvisa, kärlek och död”. Sam-vetts-ordet gör entré när Lidman berättar om hur hon skulle passa två små bröder. Pojkarna får godis, men mitt under utdelandet ringer telefonen och Lidman avbryter sig för att svara. Plötsligt hör hon ett tjut från den yngre brodern. Han tror sig ha ätit upp allt godis så att storebror inget får, varpå han blir otröstlig:

Han skrek som om världens godis var en skam och outhärdlig – om nämligen det innebar ett privilegium, en orättvisa.

Vilken förhärdelse våra liv innebär eftersom vi med tiden lär oss äta all jordens godis – i fullt medvetande om alla våra samtida syskon i världen som icke ...

När förhärdelsen började kan vi inte säga – om det var med Babels torn eller i och med den första rågången.

Men faktum är ju att naturen i övrigt tycks ha ett *sam-vett*, en *con-science*, en gemensam *känne-dom* som utesluter frosseri, slaveri och skövling. Det är människan som brutit sig ut ur det naturliga *sam-förståndet* och börjat öva systematiskt våld på sina gelikar och naturen i övrigt.³³

I detta citat antyds att den yngre brodern ännu bär på ett naturligt rättvisepatos, ett *rättvise-sam-vett*. Lidman beskriver i mytiskt tonläge ett slags syndafall; människan har *lärt* sig att förhårdas på ett sätt som avskiljer oss från resten av naturen. Naturen ägnar sig inte åt ”frosseri, slaveri och skövling”. Vi har kommit att stå ut med att ”äta all jordens godis – i fullt medvetande om alla våra samtida syskon i världen som icke ...” Bilden som här åkallas har kristna rötter. Människorna är i grunden *bröder och systrar*, den lille pojken som gråter över sin brors (förmodat) förlorade godis står för den ännu ofördärvade människans reaktion på orättvisa. Hur och när gick då detta syndafall till? Vi kan inte säga säkert, men den bibliska sinnebilden av ”Babels torn” går hand i hand med ”den första rågången”. Ett uppriktande av hierarkier, klasser, samt privat ägande verkar således haft del i förtappelsen. Episoden om lillebror som gråter över sin inbillade stöld från storebror är en omvänd Kain och Abel-berättelse: människan är i grunden inte avundsam, girig och mordisk, enligt Lidman, utan sörjer sin broders förlust som vore den hans egen.

Tänker vi oss att denna text kunde vara den tidigaste (jämte *Järnkronan*) i vilken sam-vetts-ordet förekommer, så bör vi stanna upp och betänka närvaron av ordets engelska variant – *con-science* – som också återfinns i citatet ovan. Betraktar vi ordet i dess bägge språkdräkter som likvärdiga blir ”Från Amos till Asturias” inte den tidigaste sam-vetts-texten. Ordet ”con-science” hittar vi nämligen i ”Vietnam och de mänskliga rättigheterna” som publicerades redan 18 januari 1979 i *Norra Västerbotten* och som senare infogades i klippboken *Varje löv är ett öga* (1980).³⁴ Artikeln inleds så här:

Tack vare ekologin har vi blivit upplysta om samspelet i naturen – hur växter och djur tycks genombäva av en kännedom, som kommer dem att främja varandras liv. Vi har ofta talat om naturens grymhet. I dag vet vi att naturen också är ”barmhärtig” – den skövlar inte.

Om det är bedövningen av vårt luktsinne eller helt enkelt marknads-krafternas spel som gjort oss människor så bortkomna i naturen och gentemot varandra?! Att vår instinkt blivit så osäker. Vi känner inte längre – som våra urfäder – i den egna kroppen hur vi ska förhålla oss till skog och vatten. Och vi vet inte utan vidare hur vi ska skicka oss på tunnelbanan.

Ändå har vi ett ord med djupa rötter som tyder på att vi inte alltid varit så avskärmade. Det är ordet SAMVETE, con-science (=ungefär: det som vi vet/känner tillsammans med omgivningen).³⁵

Här återkommer i stort sett samma ämnen som i ”Från Amos till Asturias” i förening: naturen har en ekologisk kännedom som inte skövlar. Människan allena är en avfalling ur denna naturliga rättviseordning, som beskrivs metaforiskt i biologiska termer som en ”instinkt”. Ekonomiska intressen (”marknadskrafterna”) tycks på något sätt vara skurk i dramat. Den bibliska intertexten finns inte med explicit här men det beskrivs hur vi kunde vara del i ett con-science – ett ord som här sätts som synonymt med ”samvete”.³⁶ För att vara mer specifik: Lidman går strax vidare till att tala om ett *världssamvete*, och hon gör det i direkt anslutning till en diskussion om FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna:

Så här lyder början av den andra ”anledningen” [i FN:s förklaring av de mänskliga rättigheterna]:

... enär ringaktning och förakt för de mänskliga rättigheterna lett till barbariska gärningar, *som upprört mänsklighetens samvete*...

Är inte det verkligen drabbande i dessa rader enheten ”mänsklighetens samvete”? Att hela mänskligheten tänkes ha en gemensam kännedom, en vetskap, en seismograf som skälver inför barbariska gärningar!

Att håna världssamvetet blir i den meningen som att begära utträde ur mänskligheten.³⁷

FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna blir paletten med vilken Lidman här målar upp bilden av samvetet som ett naturligt, gemensamt, *sjätte sinne*: det moraliska sinnet. Världssamvetet föreställs vara ett slags delat medvetandeorgan genom vilket människan uppfattar den etiska dimensionen av tillvaron; det som möjliggör vår förmåga att skilja rätt från fel. Att förhåna detta sinne – vilket gjorts ”av högt uppsatta svenskar, som sade sig få skämmas mycket utomlands över att ’lilla Sverige försöker spela världssamvete’”³⁸ i samband med Vietnamkriget – är enligt Lidman inget mindre än ”att begära utträde ur mänskligheten”. Detta tycks vara något vi både kan och (egentligen) inte kan. Då vår del i världssamvetet gör

oss till med-människor – det förbinder och förbrödrar oss – innebär förhållandet av detsamma ett slags *förnekelse* och *förräderi* av en autentisk mänsklig varandeform. Hånet kan tolkas som en Judas-akt av sekulär natur: med det förnekar och förråder vi *vår nästa* – både nästan i andra och nästan i oss själva. Därmed trampar vi (fast vi inte vet om det) även på oss själva och vår egen mänsklighet.³⁹ Lidmans con-science, eller sam-vett, kan alltså även betyda detta *världs-samvete*: ett mytiskt beskrivet moraliskt sinne som alla människor har del i, i kraft av vilket vi borde erkänna varandra som i moralisk mening bröder och systrar, och leva därefter. Men inget *tvingar* oss att ge detta erkännande. Det ligger i vår frihet att kunna förneka både vår egen och andras mänsklighet.

Sam-vettsvarianter i och trädet svarade: skogen, arbetet, fylla, extas, naturhäxor, skräplitteratur, reklam – samt en global rättvisa för allt levande på jorden

När vi väl kommer till sam-vetts-texterna i *och trädet svarade* har alltså sam-vetts-ordet, om vi räknar dess engelska variant, redan brukats i tryckt text i närmare tio år. Förutom i ”Före ordet” med berättelsen om Granen, hittar vi sam-vettet (nu endast på svenska) i ytterligare fyra texter i denna samling. Stavningen varierar. Ibland är det ”sam-vett” (med bindestreck) och ibland ”samvett” (utan bindestreck). I *och trädet svarade* förekommer sam-vetts-texterna i följande ordning: ”En tundrans minister” är den tredje texten i samlingen (”Före ordet” medräknat) och ursprungligen publicerad i *Expressen* 11 september 1986; ”Ronnie, c/o Sverige, Pestens år 1987” är text tjuogoett och publicerades först i *Expressen* 23 augusti 1987; ”Henning Hamilton är ingen häxa!” är nummer trettiosex i samlingen men förelåg i *Expressen* redan den 22 september 1985 (alltså samma år som *Järnkronan* och ”Från Amos till Asturias”); den fyrtiofemte och sista sam-vetts-texten är Lidmans ”Slutplädering” som hölls vid Stenungsunds tingsrätt 22 mars 1988. Slutpläderingen utgör verkligen ett lämpligt slutord på *och trädet svarade*: Lidman svarar här, å trädens vägnar, på det svenska samhällets miljöförstöring.

I ”En tundrans minister” kritiserar Lidman flera saker som enligt henne hänger ihop på ett intrikat vis: skogsskövling och en kommodi-

fierad natursyn, skogsarbetarnas alienation, samt en respektlös likgiltighet inför de futtiga ändamål som skogen har offrats för: ”Ta en titt på den gangsterlitteratur som nu marknadsförs i Sverige istället för skönlitteratur! Väg massorna av reklamblad!”⁴⁰ Att träd ska fällas för att skapa skräplitteratur och konsumtionshetsande reklam finner Lidman vansinnigt. Framförallt kritiserar hon hur Staten, via dåvarande industriminister Thage G Peterson, istället för att föra medborgarnas talan ger röst åt storföretagens intressen när det gäller svensk skog och mark: ”Vem återstår då som talesman för land och folk i vår o-köpeliga bemärkelse?”⁴¹ Det är i detta sammanhang, i vilket Lidman kontrasterar forna tiders småbönders och träarbetares varsamma skogsbruk med sin samtids råa skogsindustri, som sam-vettet förs på tal:

De äldre småbönderna må ha varit fördomsfulla på vissa sätt. Men de hade en aning om det vildas lagar och naturens oerhörda samvett. En respekt som hindrade dem från att bli så inskränkta och sterila i sin framfart som dagens ekonomiska makthavare och deras ministrar.⁴²

I denna text möter vi återigen ett naturens sam-vett, besläktat med Granens och det sam-vett Didrik fruktade. Men detta tycks vara ett sam-vett som människan kan leva i *samklang* med: ”Dessa jord- och skogsbrukare odlade en kännedom om trädens egenskaper i olika jordmåner, årstider och väderlekar”.⁴³ Detta sam-levande mellan människa och natur kommer till uttryck i ordet *fosterjorden*: ”Fosterjorden – den gåtfulla, den älskade vrånga – hon som icke får kränkas eller skövlas av fiender – yttre eller inre!”⁴⁴ Fienden till detta *människa-natur-sam-vett*, fienden till *fosterjorden*, är ett ekonomistiskt, sterilt, utsugande förhållningssätt till jord och mark. Kort och gott: kapitalismen, enligt Lidman.

I ”Ronnie, c/o Sverige, Pestens år 1987” är vi tillbaka i fängelsemiljön. Men istället för den fiktive Didrik får vi möta en verklig ung man som heter Ronnie och som drabbats av HIV: ”Sonen till någon medmänniska, någon med-borgare i det gemensamma fosterlandet Sverige – som vi älskar.”⁴⁵ Ronnies öde har Lidman fått ta del av via tv-programmet *Magazinet*. Redan utestängd/innestängd ur samhället genom sin fängesetillvaro fortsätter Ronnies isolering att öka. Han

är inte bara dödssjuk i HIV, han blir också skydd som döden bland övriga interner på fängelset:

Ronnie: Jag har alltid varit schysst på kåken. Aldrig tjallat på nån. Alltid betalat mina kortskulder. Och nu får man känna sig som en mördare. Man är inte välkommen ...

Vilket skri ur djupen! Och vad har han ändå inte haft – de korta ögonblick när silen gick mellan honom och de med-dömda

fylla – jovisst

och tänk om den rymde samma full-het som andra tros-bröder kan uppleva i nattvarden?

en sam-hörig-het, ett sam-vett, ”hur allt är i allt”?

ett gäst-spel i Det Stora Foster-vattnet?

eftersom fasta Foster-landet icke vill veta av honom.⁴⁶

Ronnie är utesluten ur ett *medborgerligt sam-vett*, förvisad av *Foster-landet*, likt Didrik. Men Lidman ser honom som potentiellt delaktig i andra djupa sammanhang. Narkomanens berusning jämförs med nattvarden, *fyllans extatiska sam-vett* kan uppenbara en mystisk, andlig, existentiell samhörighet med Det Hela. ”Det Stora Foster-vattnet” är ett uttryck som beskriver oss människor såsom varande inneslutna i ett stort kosmiskt moderliv.⁴⁷ Den av samhället och kamraterna ratade Ronnie kan mycket väl vara en av de få benådade som fått erfara denna inneslutenhet i sitt innersta, menar Lidman. Detta trots att samhälls-sam-vettet, Foster-landet, gjort sitt bästa att förvägra honom ”[r]ätten till liv och sin gåta som kosmisk varelse”.⁴⁸ I detta är Ronnie släkt med en annan man från *Jernbanan*, nämligen ”Strömmen”, läkaren som super just för att komma i kontakt med världsalltet och få *känna* gravitationen.⁴⁹

I ”Henning Hamilton är ingen häxa!” återkommer vi till ett fosterjordens sam-vett, alltså det sam-vett i vilket människa och natur kan leva i samklang. Denna gång är den kvinnligt kodade terminologin ännu mer explicit. Lidmans resonemang om sam-vettet förankras här i Carolyn Merchants ekofeministiska klassiker *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution* (1980). Det är i samband med en diskussion om *häxor* och denna bok som sam-vetts-ordet sätts i bruk:

Under de sekler när häxor brändes var det framför allt vetenskapsmän och teknologer som stod för raseriet. Den amerikanska idéhistorikern Carolyn Merchant har skrivit en underbar bok om dödandet av naturen, ”The Death of Nature”, där hon utreder häxornas förhållande till jorden och kosmos och hur en mekanistisk världsuppfattnings företrädare inte tålde häxornas sam-vett.

Och vad var det man förebrådde dessa kvinnor? Att de bevarade en uråldrig kännedom om naturen. Att de såg jorden som en moder. Att de trodde hela världen var en enda organism. Att ett oändligt samspel försiggick i det vilda. Att dessa kvinnor kunde lukta sig till vilka örter som hjälpte mot åkommor hos människor och husdjur. Att de övade förlossningskonst.

Den verkliga häxan var en klok gumma som levde i det vildas rytm. Hon visste att människan icke kan angripa naturen utan att få svar – och hämnd – om hon förgriper sig på dess innersta lagar. Om häxan varnade för ingrepp som kunde framkalla översvämning eller pest och katastrofen sedan inträffade måste myndigheterna finna en syndabock. Var det inte häxan som framkallat olyckan genom att varna för den?!⁵⁰

Genom Merchants idéhistoriska genomgång av hur jorden gick från att betraktas som en levande moder till ett mekaniskt urverk, lyfter Lidman häxan som sinnebild för den kvinnliga, moderliga, förankringen i naturen.⁵¹ *Häxans sam-vett* omfattar både ett sätt att leva i samklang med naturen, en existentiell livsåskådning, och en handgriplig kunskap om livets förutsättningar och samspel. Man tänker här på den passage i ”Före ordet” då Lidman skriver ”att den största gåtan av alla – Moderskapet i världen – den skulle jag kunna få förklarad hos Granen.”⁵² Det verkar vara svaret på just denna gåta som häxorna, genom sitt sam-vett, besitter.⁵³ Att Henning Hamilton från Sveriges skogsvårdsförbund inte är en häxa, ska här alltså inte förstås som något positivt. Tvärtom: Hamiltons försvar av kalhyggen gör honom till häxans och fosterjordens bittra fiende.

I *och trädet svarades* sista sam-vettstext träder vi in i rättssalen. Denna text är Lidmans försvarstal som hon höll när hon ställdes inför rätta för ohörsamhet mot ordningsmakten vid Stenungsund tingsrätt den 22 mars 1988. Lidman hade den 21 oktober 1987, i Ödsmål, protesterat mot ett vägbygge. Hon inleder sitt försvarstal så här:

”Land skola med lag byggas
och ej med våldsgärningar!”

Så heter det i Upplandslagen som stiftades år 1296. Nuförtiden hör vi oftast bara första ledet i denna grundsats ”Land skall med lag byggas...” och det tas för givet att lagen i sig är rättfärdig. Då Ordningmakten är Lagens arm förutsätts det också att det är för hela landets bästa som den enskilde medborgaren måste lyda ordningmakten.

Åtalad för lagbrott vill jag betyga mitt godkännande av Lagen som något nödvändigt i ett rättssamhälle och min grundläggande plikt att hörsamma ordningsmaktens tillsägelser.

Men det räcker inte med blind lydnad. Som medborgare är jag också skyldig att pröva lagen mot rätt och samvett. Ty vi vet alla att rader av små lagparagrafer tillsammans kan leda till djupaste orätt. Vi har sett miljömord och folkmord begås med hjälp av lydaktiga människor som aldrig granskat någon orders innehåll.⁵⁴

I denna text ställs lagen mot ”rätt och samvett”. Lidmans tal blir en anklagelseakt mot Staten, som enligt henne är den part som begått olagliga ”våldsgärningar”, inte hon. En central sådan våldsgärning är den dispens Sverige gett åt SJ och skogsbolag att använda bekämpningsmedel som ”Hormoslyr, Roundup och Karmex 80”, ämnen som är ”förbjudna i lag”.⁵⁵ Dessa bekämpningsmedel innehåller samma verksamma substans som det avlövningsmedel som fälldes över Vietnam under Vietnamkriget för att döda skogen, svälta vietnameserna och få dem på knä: ”Vi vet från Vietnam hur de skadar levande och ofödda: t.o.m. piloterna drabbades av cancer och genetiska skador.”⁵⁶ Här ser vi verkligen hur ”miljömord och folkmord” går in i varandra. Lidman erkänner att hon och de övriga som protesterar mot vägbygget, visserligen varit ”ohörsamma, ja. Men vi är det av hörsamhet gentemot Livets träd”.⁵⁷ Det mänskliga världssamvete, eller conscience, som Lidman föreställde sig i ”Vietnam och de mänskliga rättigheterna” 1979 tycks 1988 ha vidgats till ett *världs-sam-vett* som månar om allt jordiskt livs rätt att få finnas och överleva. I slutet av *och trädet svarade* har fosterjorden, med andra ord, expanderat till att omfatta hela jordklotet.

Lidmans genresyn: om träd, stubbar och deras gemensamma rötter

Så här långt menar jag mig ha redogjort för var sam-vettet finns i Lidmans publicerade texter, samt för deras varierande uppdrag och innebörd i dessa texter. Det är nu dags att adressera frågan om vad detta – att sam-vettet förekommer främst i artiklar och inte romanerna – har för inverkan (om någon) på legitimiteten i att läsa romanerna i ljuset av artiklarnas sam-vetts-diskussioner. Sam-vetts-ordet finns ju faktiskt, med ett enda undantag, helt enkelt inte med i romanerna. Med vilken rätt låter vi då dess (skiftande) innebörd vägleda vår tolkning av romanerna?

För att besvara den frågan kommer jag nu diskutera hur Lidman själv såg på relationen mellan artikel och roman i sitt författarskap. I förordet till *Varje löv är ett öga* skriver hon så här:

I en roman finns ursinnet, vreden som inte behöver höja rösten. Där finns också i bästa fall en kärlek så djup att den ”inte behöver” glittra på ytan. Romanen stammar sina svar på en livslång utmaning.

Artikeln däremot är stubbe och stubin. Man skriver den när en massmediabild av ett skeende dämt upp ett sådant raseri inom en att man inte får andrum till romanarbetet förrän man inlämnat en protest.⁵⁸

Bilderna som Lidman använder sig av här för att beskriva de två genrerna är talande. Romanen beskrivs här som ett *levande träd*. Att romanen *stammar* ”sina svar på en livslång utmaning”, bär på en dubbelhet. Å ena sidan är stammandet ett *växande*, romanen är som en levande *trädstam*. Det innebär att det inte heller finns ett färdigt ”slut” för den, en färdig, på förhand given poäng som uttömmar dess syfte. Detta för oss till den andra innebörden av stammandet som har att göra med den *livslånga utmaning* romanen utgör ett svar på. I ”Före ordet”, åtta år senare, skrev hon: ”En författare kan vara missnöjd med stora delar av vad han/hon publicerat och ändå känna denna *utmaning* från bokstävlarna som oavvislig, livet ut” (min kursivering). Min gissning är att Lidman i båda dessa förord beskriver *exakt samma utmaning* som får henne att svara med romaner, nämligen utmaningen att sätta ord på just det som det är allra svårast att

klä i ord. Risken att misslyckas är överhängande och återkommande, och de lyckade försöken kommer endast i stötar och styckevis – därav *stammandet* (här den andra bemärkelsen). Utmaningen är ”att med rytmen och/eller allitterationen smyga in undringar som ’det inte finns ord för’”.

”Artikeln däremot” är en ”stubbe”, alltså ett *kapat* träd. Artikeln har inte råd att varsamt och tidsödande växa och veckla ut sina grenar och löv i gåtor och *frågor* – den måste ge omedelbara *svar*, inta tydliga ståndpunkter, inlämna slagkraftiga protester: NU! En sådan text kan inte stå och stamma. Men följer vi logiken i denna bild – av romanen som träd och artikeln som stubbe – inser vi att de också delar något väsentligt, nämligen *rötterna*. Romanen innehåller ”i bästa fall en kärlek så djup att den ’inte behöver’ glittra på ytan” utan löper som ett pulserande blodomlopp genom hela verket: *under barken*. Artikelns vrede är explosiv, ett ”raseri”, dess innehåll väller ut, likt saven i ett kapat träd som ännu blöder ur snittytan. I rötterna på båda kokar dock samma vrede, samma ur-sinne löper genom lufsens rotsystem; det hjärteblodet är sam-vetts-filosofin. I artiklarna väller sam-vettet upp i synliga droppar – ordet finns där – medan det i romanerna (med *Järnkronan* som undantag), sjuder mellan raderna som sav eller blod, och ger liv åt hela romanskogen.

Av detta skäl är det inte bara möjligt, utan rent följdriktigt, att läsa romanerna i ljuset av de sam-vetts-diskussioner som förs i artiklarna – för de hänger ihop i grunden. Ordet sam-vett kanske inte finns uppe på textytan i romanproduktionen annat än i *Järnkronan*, men dess innebörd genomsyrar hela författarskapet ”från roten ut i blana”. Det är därför som Bränström-Öhman – med absolut tonträff – kan hjälpa oss förstå sam-vettets närvaro i *Lufsens rot* (1996) utan att ordet ”sam-vett” någonsin förekommer i romanen:

I Lidmans granhistoria synliggörs emellertid även den komplexa relationen mellan fruktan och förälskelse i ”sam-vetts”-tanken. Det är i den tappningen som tanketråden dyker upp på nytt i *Lufsens rot* och flätas in i Rönnogs historia, via körsången men också via den roll rösten och sången får i hennes erotiska upplevelser. Utan att ordet ”sam-vett” uttryckligt nämns är det samma känsla av hotande upplösning och förlorad självkontroll som både tjuisar och skrämmer Rönnog i kärleks-

mötena. I extasögonblicken brister hon ut i ”toner som inte fanns i någon färdig melodi [...]”.⁵⁹

Denna Rönnogs erotiska extas är kusin med Ronnies *rus-sam-vett* i fångelset; tonerna som inte har någon färdig melodi är syskon med de ordlösa undringarna som Lidman med rytm och allitterationer försöker föda fram i språket. Båda dessa är i sin tur släkt med det ”samförstånd bortom allt vett” som Lidman återkommande uttrycker i följande omkväde: ”Jo. He gå int tala om! He kan man bara erfara.”⁶⁰ Så var finns egentligen sam-vettet i Lidmans tryckta textproduktion? Ja, var finns trädets sav, eller människans blod? Bör vi säga att de främst finns i de synliga – observerbara – dropparna där en hand eller gren mött en vass egg? Eller bör vi säga att saven och blodet huvudsakligen existerar i sitt genombälvande av hela organismen, dolda under bark och hud, i trögare eller snabbare rörelse, svåra att skilja ut från omgivande fibrer och muskler (Hur allt är i allt)? Kanske kunde man till och med säga att sam-vetts-ordet i sig *aldrig* blir tillräckligt exakt för Lidman – aldrig *kan* bli tillräckligt exakt – hur föränderligt och öppet hon än låter ordet vara. Exakt behöver det nämligen inte bli. *Dess mest exakta betydelse ligger nämligen inte i ordet självt.* Exaktheten finns i Lidmans litterära skog som helhet – som ju fortfarande lever. Hundra år efter att hon föddes och tjugo år efter att hon dog lever ännu den lidmanska romanskogen i sitt sam-spel med läsarna. Och jag blir allt mer övertygad om att hon tänker *med* oss – via sitt litterära sam-vett.⁶¹

Noter

- 1 Lina Sjöberg, *Genesis och Jernet. Ett möte mellan Sara Lidmans Jernbaneepos och bibelns berättelser* (diss.) (Hedemora: Gidlund, 2006), 78.
- 2 Järnbanan består av *Din tjänare hör* (1977), *Vredens barn* (1979), *Nabots sten* (1981), *Den underbare mannen* (1983), och *Järnkronan* (1985), *Lifsens rot* (1996) och *Oskuldens minut* (1999).
- 3 Sjöberg, *Genesis och Jernet*, 78.
- 4 Birgitta Holm, *Sara. i Liv och Text* (Stockholm: Bonnier 1998), 13.
- 5 Annelie Bränström-Öhman, *Stilens munterhet. Sara Lidmans författardagböcker från Missenträsk 1975–1985* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2014), 39.
- 6 Bränström-Öhman menar att ”Sam-vettets tankelinjer löper genom hela

- Jernbanan*, även om det inte alltid utpekas med just det ordet”, Annelie Bränström-Öhman, ”Sam-vettet i Sara Lidmans tankevärld”, *Sara-dagar II. Sara Lidman-sällskapets medlemsskrift* (Umeå: Sara Lidman-sällskapet 2016), 74. Jag har projicerat ordet bakåt i författarskapet och menar att sam-vetts-tanken redan präglar debutromanen *Tjärdalen* (1953) via Petrus och samvetstematiken. Se Ingeborg Löfgren, ”Sam-vettet och Det Hela. Sara Lidmans litterära filosofi”, *Samlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur* ärg. 140 (2019), 105–135. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-406934>.
- 7 Anna Salomonsson, ”*Skeendet på stället*”. *Röster och samtidigheter i tre verk av Sara Lidman*, (diss.) (Växjö: Linnaeus University Press: 2017), 78.
 - 8 Jag väljer här att endast beakta material som Lidman valde att publicera under sin levnad. Sam-vettet förekommer även på annat håll, exempelvis i författardagböckerna. I dagsläget finns en del sådant material publicerat, i synnerhet genom Bränström-Öhmans storartade *Stilens munterhet* samt genom den mycket fina och helt nya boken av Harald Larsen *Levtrådar. Ett och hundra år med Sara Lidman. Texter i urval av Harald Larsen* (Stockholm: Ordfront 2023).
 - 9 Ingeborg Löfgren, ”Att teoretisera om mening genom exempel. Vardagsspråkkritik, sam-vett och verklighetens svårighet”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* vol. 51 (2022:1), 5–20. <https://doi.org/10.54797/tfl.v52i1.2215>.
 - 10 Jag menar då sex andra texter där ordet uttryckligen finns med på svenska. Eftersom ordet växer fram och egentligen kan sägas föreligga på engelska – ”con-science” – redan i artikelsamlingen *Varje löv är ett öga* (1980), så är det svårt att säga exakt när ordet uppstår.
 - 11 Se exempelvis Se exempelvis, Bo Larsson, ”Den ofrånkomliga skulden”, *Närvarande frånavaro. Frågor kring liv och tro i modern svensk skönlitteratur. Tankelinjer i några böcker av Lars Andersson, Sven Delblanc, Lars Gyllensten, P C Jersild, Sara Lidman, Astrid Lindgren, Torgny Lindgren, Peter Nilson, Göran Tunström* (Stockholm: Verbum, 1987), 22 5. Men här ska noteras att Larsson även diskuterar sam-vettet i Sara Lidman, ”Från Amos till Asturias”; Holm, Sara, 41, 398; Sjöberg, *Genesis och Jernet*, 146–149; Salomonsson, ”*Skeendet på stället*”, 78; Annelie Bränström-Öhman, *Kärlek! Och någonting att skratta åt! Dessutom!* (Säter: Pang, 2008), 192; Bränström-Öhman, *Stilens munterhet*, 39–42. Här är dock viktigt att tillägga att Bränström-Öhman i denna bok i första hand lyfter sam-vetts-tanken såsom den närvarar i författardagböckerna, alltså inte bara i den tryckta produktionen; Bränström-Öhman, ”Sam-vettet i Sara Lidmans tankevärld”, 69–79; Annelie Bränström-Öhman, ”Sara Lidman och ’sam-vettets’ ekologiska rum, *Norrlandslitteratur*, Peter Degerman, Anders E. Johansson, Anders Öhman (reds.) (Göteborg & Stockholm: Makadam 2017), 114 – 134; Annelie Bränström-Öhman, ”Om moderskapandet och nynnandet i världen”, *Sara-dagar III. Sara Lidman-sällskapets medlemsskrift* (Umeå: Sara Lidmansällskapet, 2019), 87–88. Löfgren, ”Att teoretisera om mening genom exempel”, 5–20; Nora Hämäläinen, ”Sara Lidman’s Secular Reading of Original Sin”, *Philosophy and Literature*, vol 45 (2021:1), 88–102. Lisa Grahn lyfter dock även väsentligen in sam-vetts-beskrivningen från Sara Lidmans text ”Ronnie, c/o Sverige, Pestens år 1987”, se Grahn, *Jernbanans mödrar. Moderskap och berättande i Sara Lidmans Jernbaneepos*, (diss.) ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS, skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet: 51. (Uppsala: 2022), 89.
 - 12 Jag går inte heller i dialog med genreteori, vilket man kunde förvänta sig. Detta är

- delvis en fråga om utrymme, då en sådan diskussion skulle göra texten för lång.
- 13 Toril Moi, *Revolution of the Ordinary. Literary Studies after Wittgenstein, Austin, and Cavell* (Chicago: The University of Chicago Press, 2017), 178.
 - 14 Då huvudsyftet i denna text är att visa på bredden och mångfalden i de användningar vi finner i hennes tryckta texter kommer jag av naturliga skäl inte kunna gå på djupet i dessa enskilda tolkningar, eller ägna mig åt hur dessa betydelser har förgreningar i författarskapets texter där ordet inte används. Det arbetet ägnar jag mig åt i en monografi som är under framväxande.
 - 15 Sara Lidman, *Järnkronan* (Stockholm: Bonniers 1985), 91–92.
 - 16 Sara Lidman, "Före ordet", och *trädet svarade* (Stockholm: Bonniers 1988), 9–10.
 - 17 Bränström-Öhman, "Sara Lidman och 'sam-vettets' ekologiska rum", 127.
 - 18 Lidman, *Järnkronan*, 92.
 - 19 Löfgren, "Att teoretisera om mening genom exempel", 16.
 - 20 Sjöberg, *Genesis och Jernet*, 146.
 - 21 Bränström-Öhman är inne på liknande spår, att Didrik här bara illusoriskt kringgår samvetet när hon skriver: "I så måtto att 'sam-vettet' går utom det mänskliga står det också bortom gott och ont och kan locka om den (åtminstone illusoriska) samvetsfrid som vilar i föreställningen om att 'bara vara'." Bränström-Öhman, *Kärlek!*, 193.
 - 22 Lidman, *Järnkronan*, 140.
 - 23 Lidman, *Järnkronan*, 209.
 - 24 Didrik tänker själv om sin vacklande verklighetsuppfattning, och om detta att han blir "synsk": "Det är tillfälligt. Det går över så fort jag kommer hem. Men det förkortar vissa nätter dessa besök hur hemska de än är. Samt håller orden tillgängliga för mig. De kommer allt saktare, men de kommer ändå." *Järnkronan* 92–93.
 - 25 Här antyder jag en omkastning av hur Didriks häst trampar ner Hård i Hästättarfarken för att själv överleva. Se: Sara Lidman *Din tjänare hör* (Bonniers, Stockholm 1977), 232–235. Fölet i Didrik *räddar* istället mannen Didrik, så att säga "bakom ryggen" på honom. Didrik-fölet drar upp Didrik-mannen ur själens träskmark med sin livshunger bortom ont och gott.
 - 26 Jag berör också upp denna möjlighet i Ingeborg Löfgren, "Lidman och sam-vettet", *Anekdot. Det digitala bildningsmagasinet*, <https://anekdot.se/essa/lidman-och-sam-vettet/>, hämtad 2023-11-14.
 - 27 Lidman, *Järnkronan*, 92.
 - 28 Lidman, *Järnkronan*, 92.
 - 29 Lidman, *Järnkronan*, 92.
 - 30 Se exempelvis Sara Lidman, *Regnspiran* (Stockholm: Bonniers, 1958), 23–24, 68–69. Jag utforskar denna koppling mellan byanden och by-sam-vett tydligare i "Lidman och sam-vettet".
 - 31 Lidman "Före ordet", 12–13.
 - 32 Detta knyter an till följande poäng av Linus Ljungström: "Mödan med att finna de rätta orden och att sammanfoga språk och verklighet utgör inte vara en del av författarens skapelseprocess; den uttrycker också en existentiell hållning [...]. Adolffson har [...] närmats sig det här temat utifrån ett uttryck, 'det oerhörda anrop', hämtat från Lidmans tredje roman [*Regnspiran*] från 1958", Linus Ljungström, *Jordnära ordbrottningar. Bygdeskildringar som modernistisk ordkonst hos Stina Aronson, Tage Aurell, Stig Dagerman och Sara Lidman* (diss.) (Malmö: Ellerströms 2023), 251.

- 33 Sara Lidman "Från Amos till Asturias – några tankar om rättvisa, kärlek och död", i Sara Lidman, Per Frostin, Henry Cöster, *Bröd men också rosor* (Stockholm, Rabén & Sjögren 1985), 15–16.
- 34 Här bör tilläggas att även "Henning Hamilton är ingen häxa" i *och trädet svarade* ursprungligen publicerades 1985. Dock hölls texten Från Amos till Asturias som föreläsning redan i maj 1984 vid det sjunde Marxistiska Folkuniversitetet så jag har räknat den som tidigare än texterna i *och trädet svarade*. Men ingen av dessa texter är alltså den första där sam-vettet förekommer i tryck om man räknar ordets engelska variant. Jag har här helt utelämnat sam-vettets närvaro i dagböcker och annat otryckt material. Men som Bränström-Öhman kunnat konstatera genom sitt digra arbete med Lidmans författardagböcker: ordet sam-vett "lånar betydelse av både 'samvete' och 'vett', men är också något eget och annat. Ursprunget kan anas i en dagboksnotering från senhösten 1976, där Sara självironiskt tillsäger sig: 'ska jag sluta odla samvete och jobba ett tag?' (25.10.76)." Bränström-Öhman, *Stilens munterhet*, 39.
- 35 Sara Lidman, "Vietnam och de mänskliga rättigheterna", *Varje löv är ett öga* (Stockholm: Bonnier 1980), 42.
- 36 Jag argumenterar även i "Sam-vettet och Det Hela. Sara Lidmans litterära filosofi" att detta är texten där vi ser sam-vetts-ordet födas ur samvetsordet.
- 37 Lidman, "Vietnam och de mänskliga rättigheterna", 43.
- 38 Lidman, "Vietnam och de mänskliga rättigheterna", 42.
- 39 "Mänsklighet" använder jag här inte som en biologisk eller genetisk kategori, utan i en moralisk bemärkelse. I den meningen är det också möjligt att leva upp till eller inte leva upp till, sin egen mänsklighet. Det är möjligt att axla den eller försöka undfly och förneka den. Här finns en kristen klangbotten hos Lidman. Att leva upp till sin mänsklighet är att erkänna "den andre" som sin nästa, som sin broder eller syster.
- 40 Lidman, "En tundrans minister", *och trädet svarade* (Stockholm: Bonnier 1988), 26–27.
- 41 Lidman, "En tundrans minister", 23.
- 42 Sara Lidman, "En tundrans minister", 26.
- 43 Lidman, "En tundrans minister", 25.
- 44 Lidman, "En tundrans minister", 23.
- 45 Sara Lidman, "Ronnie, c/o Sverige, Pestens år 1987", *och trädet svarade* (Stockholm: Bonnier 1988), 98.
- 46 Lidman, "Ronnie", s. 99.
- 47 Grahn föreslår en könad kontrast mellan "fosterjorden" och "fosterlandet" hos Lidman: "Foster-landet och foster-vattnet ställs upp som två motsatta begrepp, där foster-landet (som jag förknippar med ett manligt styre) har fasta gränser som inte välkomnar vem som helst. I relation till fosterlandet är fostervattnet gränslöst, öppet och tillåtande, och har tydliga band till moderskroppen.", Grahn, *Jernbanans mödrar*, 89.
- 48 Lidman, "Ronnie", 100.
- 49 Lidman, *Din tjänare hör*, 104–123.
- 50 Sara Lidman, "Henning Hamilton är ingen häxa!", i *och trädet svarade* (Stockholm: Bonniers 1988), 160.
- 51 I korthet kan här påpekas att Lidman faktiskt korresponderade per brev med Carolyn Merchant, som bland annat skickade Lidman texter om Marxism och ekologi, samt egna feministiska och ekokritiska texter.

- 52 Lidman, "Före ordet", 9.
- 53 De forskare som främst undersökt denna moderstematik är Bränström-Öhman och Grahn. Hela Grahns avhandling handlar om moderskap men se särskilt kapitlet "Sam-vettet och moderskapet i världen" i Grahn, *Jernbanans mödrar*, 186–189. Se även i synnerhet Bränström-Öhman, "Moderskap, föräldraskap, människoskap, barnskap och författarskap hos Sara Lidman", i *Sara-dagar II*, 25–30.
- 54 Sara Lidman, "Slutplädering å Tingshuset i Stenungsund den 22 mars 1988", i *och trädet svarade*, Stockholm 1988, 197.
- 55 Lidman, "Slutplädering", 198.
- 56 Lidman, "Slutplädering", 198.
- 57 Lidman, "Slutplädering", 208. Lidman åtalades och fälldes för "ohörsamhet mot ordningsmakten".
- 58 Sara Lidman, "Förord", *Varje löv är ett öga*, (Stockholm: Bonniers: 1980), 7.
- 59 Bränström-Öhman, *Kärlek!*, 195. Lisa Grahn menar dock att Rönnogs delaktighet i sam-vettet sist och slutligen inte helt kan realiseras: "Problemet för Rönnog, som jag tolkar det, är dock att 'Det Hela' – sam-vettet – aldrig framstår som en möjlighet. [...] Den centraliserande kraft som Det Hela kan erbjuda innesluter aldrig Rönnog helt, eftersom kampen om överlevnad i den vanliga världen är så stark." Grahn, *Jernbanans mödrar*, 128.
- 60 Sara Lidman, *Oskuldens minut* (Stockholm: Bonniers 1999), 203.
- 61 Denna text är ett resultat av mitt forskningsprojekt "Sam-vettet och Det Hela. Sara Lidmans litterära filosofi", finansierat av Riksbankens jubileumsfond.